

**ԾԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ
ՀԱՎԱՏԱԼԻՔԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ**

Հնագիտական և մատենագրական տվյալների հավաստմամբ՝ Հայկական լեռնաշխարհը վաղ անցյալում բավականին հարուստ է եղել անտառներով, և որոշ արժեքավոր փայտատեսակներ նույնիսկ արտահանվել են տարբեր երկրներ՝ հնագույն Միջագետք, Եգիպտոս, անտիկ Հունաստան և այլուր:

Հայաստանի տարածքից հայտնաբերված մշակութային հուշարձանները վկայում են, որ փայտը մարդու կյանքում չափազանց մեծ դեր է կատարել, և, տակավին խոր հնադարից, մարդկանց գիտակցության մեջ որոշակի պատկերացումներ են ձևավորվել բուսական աշխարհի, մասնավորապես ծառերի նկատմամբ:

Բուսական աշխարհի պաշտամունքը, հիմքով կապվելով տոտեմիստական՝ ծառ-տոտեմ, ինչպես նաև անիմիստական՝ ծառ-ոգիների բնակատեղի, ծառ-ֆետիշ, ծառ-պտղաբերություն մարմնավորող պատկերացումների հետ, դիտվել է երկրագնդի տարբեր ցեղերի և ժողովուրդների մեջ՝ պարզուսակ կամ զարգացած ձևերով:

Որոշ ուսումնասիրողների կարծիքով, բուսական աշխարհի պաշտամունքը պայմանավորվել է այն հանգամանքով, որ մարդկանց կյանքը, զոյությունը կախված է եղել անտառներից, դաշտերի բերքի ու կերի առատությունից¹, ծառերը մարդկանց զենքերի ու գործիքների, բնակարանի ու սննդի նյութ են տվել, իսկ կրակի հայտնագործումից հետո՝ նաև վառելիքի համար², զանազան ծիսակատարությունների ժամանակ տարբեր բույսերի կիրառումը նպատակ է հետապնդել բացահայտելու և օգտագործելու դրանցում թաքնված զորեղ ուժերը³ և այլն:

Հնդեվրոպական ժողովուրդների արիական ճյուղի հնագույն կրոնում ծառերի պաշտամունքի մեծ դերի վկայություն է այն, որ իրանական «yazd» (աստված) տերմինն ըստ էության նշանակել է բարձր ծառ՝ հաճարենի կամ կաղնի⁴, գերմանների հնագույն սրբավայրերը եղել են անտառները⁵, դրուիդների մեջ «սրբավայր» նշանակող բառը նույնական է լատ. «nemus» («պուրակ» կամ «անտառուղի») բառի հետ⁶:

Այնուամենայնիվ, բուսական աշխարհի և հատկապես ծառերի պաշտամունքի հիմնական նախապայմանը, ըստ երևույթին, դրանց պտղաբերության անսովոր ուժն է եղել: Մեր նախնիների պատկերացումներում ծառն արմատացել է որպես պտղաբերության, առատության, զարման զարթոնքի, մի խոսքով՝ կյանքի խորհրդանշան, որն արձագանքներ է գտել տարբեր ծեսերում ու սովորույթներում⁷:

Հնագույն դարաշրջաններում հայոց մեջ բուսական աշխարհի, հատկապես ծառապաշտության մասին հիշատակելով, Մովսես Խորենացին նշել է, որ հնում Արմավիրում գտնվող սրբազան համարվող սուսի ծառերի տերևների ստափյուռով

¹ Г. Г а д ж и е в, *Культ природы и обряды, связанные с производственно - хозяйственной деятельностью у лезгин в прошлом.- Хозяйство, материальная культура и быт народов Дагестана в XIX-XXвв., Махачкала, 1977, стр 125:*

² Д. З е л е н и н, *Тотемы- деревья в сказаниях и обрядах европейских народов, М.-Л., 1937, стр 20:*

³ В.П р о п п, *Русские аграрные праздники. Л., 1963, стр. 66:*

⁴ Евг. К а г а р о в, *Культ фетишей, растений и животных в древней Греции, ЖМНП, (այսու՝ Журнал Министерства народного просвещения), ч. 40, СПб, 1912, էջ 317(ըստ Ն.Յա.Մամի):*

⁵ Ջ. Ֆրեդրիկս, *Ոսկե ճյուղը, Եր., 1989, էջ 135:*

⁶ Անդ, էջ 136:

⁷ Ա.Մ ա թ Վ յ ա ն, *Ծառի և փայտամշակման հետ կապված ժողովրդական հավատալիքները հայոց մեջ (XIXդ. II կես- XXդ. սկիզբ).*- Հայաստանի բնակչության հասարակական կեցողի և հոգևոր մշակույթի պրոբլեմների ուսումնասիրությանը նվիրված գիտական նստաշրջան: Ձեկուցումների թեզիսներ, Եր., 1985, էջ 47-49:

հայոց աշխարհում գուշակություններ են արվել⁸: Ազգագրական նյութի հավաստմամբ՝ ծառայաշտությունը հայոց մեջ այս կամ այն դրսևորումներով պահպանվել է ընդհուպ XIX-XX դդ., ընդ որում, հատկապես պաշտվել է փռնի ծառը, որի պաշտամունքն ուղղակի համահայկական բնույթ է կրել՝ ժողովրդի մեջ անվանվելով «սուրբ ծառ», «խաչ ծառ», «դաղդղանի ծառ» (դրանից պատրաստված չար- խափան պահպանակ- դաղդղանի անունով)⁹: Այնուհետև՝ առավել պաշտվել է կաղնին, ընդ որում, հայոց մեջ ամենուրեք, համարյա յուրաքանչյուր սրբավայրի կամ ուխտատեղու մոտ եղել է անպայման մեկ կամ մի քանի սուրբ համարվող կաղնի ծառ¹⁰: Ուշագրավ է, որ կաղնու պաշտամունքը դիտվել է երկրագնդի տարբեր ժողովուրդների մեջ¹¹: Երկրպագվել են նաև սոսին, բարդին, ուռենին, թխկին, թեղին, բոխենին, հաճարենին, գիհին, ընկուզենին, մասրենին, սալորենին, վայրի խնձորենին, տանձենին և այլն¹²: Հայոց մեջ հատկապես մեծ պաշտամունքի է արժանացել բարդի ծառը դեռևս հնագույն դարաշրջաններից: Այսպես, Ներսես Շնորհալու վկայությամբ, Սամոսատ քաղաքի հայ աղանդավորների՝ արևորդիների մեջ 12-րդ դ. պահպանվել էր բարդի ծառի հնավանդ պաշտամունքը¹³: Բարդի ծառի պաշտամունքի հեռավոր արձագանքները հայոց մեջ հասել են ընդհուպ XIX-XX դդ.: Ներքին Բասենում հատկապես կանայք են պաշտել այդ ծառը: Աղջիկներն իրենց մազակապերից կապել են ծառի բնին՝ «բախտը բացվելու», կանայք՝ իրենց մեջքի գոտին՝ պտղավորվելու ակնկալիքով¹⁴: Ալեքսանդրապոլում (Կումայրի՝ Շիրակ) հիվանդություններից ապաքինվելու և երեխա ունենալու ակնկալիքով կանայք սուրբ համարվող բարդի ծառի շուրջը երեք անգամ պտտվել են և գունավոր թելեր ու լաթեր կախել դրանից¹⁵:

Ուշագրավ է, որ ծառերի պաշտամունքը դիտվել է Հայաստանի բոլոր պատմագագրական մարզերում՝ Վասպուրականում, Մուշում (Տուրուբերան), Գողթան գավառում (Նախիջևան), Վարանդայում (Արցախ), Գանձակում (Ուտիք), Բորչալուի գավառում (Լոռի), Գեղարքունիքում, Սյունիքում և հայաշատ այլ վայրերում¹⁶: Միայն համշենահայերի մեջ «սուրբ ծառ» հասկացություն չի դիտվել, թեպետ նրանց մեջ էլ որոշակի հավատալիքներ են ձևավորվել այս կամ այն ծառատեսակի օգտակարության կամ վնասակարության մասին¹⁷:

Ազգագրական նյութի հավաստմամբ՝ հայոց մեջ տարածված է եղել ոչ միայն «սուրբ» ծառերի, այլև «սրբազան պուրակների» պաշտամունքը: Հնագույն պուրակն այդ առումով տնկվել է Հայկի որդի Արամանյակի կողմից, մոտ երկու հազար տարի առաջ, Արաքս գետի ափին, ոչ հեռու այն վայրից, ուր հետագայում նրա որդի Արամայիսը կառուցել է Արմավիր քաղաքը՝ Հայաստանի առաջին և հնագույն մայրաքաղաքը¹⁸: Վասպուրականում նման բազմաթիվ պուրակներ են եղել¹⁹, Մշո

⁸ Մովսեսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, Տիփսիս, 1913, էջ 64: (Հմմտ. հնագույն Հունաստանում Գողթնյան անտառի կաղնու սոսափյունով հին հույների արած գուշակությունների հետ. Ղևոնդ Ալիշան, Հին հասարակական հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 420):

⁹ Ա.Ս ա բ գ ս յ ա ն, Գաշտային ազգագրական նյութեր (այսու՝ ԳԱՆ)- 81, տ. I-IV (Տավուշ), ԳԱՆ-83, տ. I-VI (Լոռի), ԳԱՆ-86, տ. I-VI (Սյունիք):

¹⁰ ԳԱՆ-81, տ. I-III, ԳԱՆ-83, տ. I, II, IV-VI, ԳԱՆ-86, տ. I-IV, VI:

¹¹ Ջ.Ֆրեդրիկս, նշվ. աշխ., էջ 193-196, Евр. Карпов, նշվ. աշխ., էջ 322-333:

¹² ԳԱՆ-81, տ. I-IV, ԳԱՆ-83, տ. I, III-IV, VI, ԳԱՆ-86, տ. I-IV, VI:

¹³ Н.Э. М. и Н., Очерки религии и верований языческих армян, М., 1864, էջ 58, Ղևոնդ Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 102-103, Ա.Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. 1, Եր., 1959, էջ 87:

¹⁴ Գ.Հ ա կ ը բ յ ա ն, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 264:

¹⁵ Կ.Ս ե դ բ ը ս յ ա ն, Արհեստավորական ավանդույթները և դրանց արտահայտությունները լեռնահայկանցիների կենցաղում.- Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսու՝ ՀԱԲ), պր. 6, Եր., 1974, էջ 235:

¹⁶ Տե՛ս մասնավորապես Ազգագրական հանդեսի (այսու՝ ԱՀ) գրեթե բոլոր գրքերը:

¹⁷ Յ. Մ ո լ բ ա դ ե ա ն, Հանձնեցի հայեր.- ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 118:

¹⁸ Н.Э. М. и Н., նշվ. աշխ., էջ 57:

¹⁹ Ե. Լ ա լ ա յ յ ա ն, Վասպուրական, ԱՀ, գ. 25, Թիֆլիս, 1913, էջ 38-40:

Հարք գավառում՝ երեք սրբազան և անձեռնմխելի անտառակ, հիմնականում՝ նորգեներների²⁰, Դերսիմում՝ հսկա արտունդների հնադարյան պուրակը սրբազան է համարվել²¹ և այլն:

Որոշակի ծառատեսակների սրբացումը, պաշտումը, երկրպագումը, դրանց զոհաբերություններ անելը ինչպես հայոց, այնպես էլ այլ ժողովուրդների մեջ որոշակի մեկնաբանություններ է ստացել: Ինչպես նշվեց, սրբազան համարվող ծառերի տերևների սոսափյունով գուշակություններ են արվել, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի՝ ծառերը պաշտվել են իրենց օգտակարության համար²², նաև՝ հատկապես միայնակ, բարձունքներում և անմատչելի վայրերում աճած ծառերը և պուրակները, սուրբ են համարվել հատկապես այն ծառերը, որոնց վրա արագիլները բույն են հյուսեր: Ազգագրական նյութի հավաստմամբ՝ հայոց, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների մեջ սրբացվել և հատկապես պաշտվել են կայծակնահար ծառերը²³: Քրիստոնեության առաջացման հետ ծառերի պաշտամունքի առումով բնապաշտական հավատալիքները վերաիմաստավորվում են, միահյուսվում են հեթանոսական և քրիստոնեական հավատալիքները, ծեսերն ու սովորույթները, ավանդություններում «սուրբ» ծառերը սկսում են կապվել Քրիստոսի և նրա առաքյալների հետ, ծառերի երկրպագումը պայմանավորվում է խաչի, խաչքարի, մատուռի, եկեղեցու մոտ գտնվելու հանգամանքով, այստեղից և, ըստ երևույթին, դրանց անվանումները՝ Կաղնի-խաչ, Խնձորախաչ և այլն: Այնուամենայնիվ, սրբավայրերից հեռու ընկած պաշտվող մենավոր ծառերը վկայություն են բնապաշտական այն հեռավոր արձագանքների, երբ ծառը պաշտվել է ինքնին՝ որպես պտղաբերության, արգասավորության, կյանքի խորհրդանշան: Հեթանոսական և քրիստոնեական հավատալիքների սերտ միահյուսման վկայություն է նաև այն, որ հայ եկեղեցական կանոններում արգելվել է կտրել ծառը, եթե այն ինչ-որ մեկի մահվան մեջ մեղավոր է²⁴:

Ուշագրավ է, որ ծառերի սրբացմանն ու երկրպագմանը զուգահեռ, հայոց մեջ սնահավատություններ են առաջացել որոշակի ծառերի վնասակարության, անհաջողությունների ու հիվանդությունների պատճառելու առումով: Հատկապես ընկուզենու վնասակարության մասին որոշակի հավատալիքներ են ձևավորվել Հայաստանի տարբեր պատմագագրական մարզերում և հայաբնակ տարբեր վայրերում՝ ընկուզենու սովորում նստելը վտանգավոր է համարվել, ընկուզենի տնկելը, նաև կտրելը՝ անհաջողություն, հիվանդություն, նույնիսկ մահ է գուժել: Հետաքրքիր է, որ նման սնահավատությունները նաև ռաջիոնայ հատիկ ենայարմանակում՝ ընկուզենին կլանում է թթվածինը և արտադրում ածխաթթու գազ: Ընդ որում, հատկապես ընկուզենու վնասակարության առումով որոշակի հավատալիքներ են ձևավորվել կովկասյան, միջինասիական և այլ ժողովուրդների մեջ:

Որոշակի ծառատեսակների վնասակարության մտայնությունը դիտվել է դեռևս հին Հունաստանում, որտեղ, օր.՝ կարմրածառը (կենի) համարվել է ստորերկրյա աստվածներին նվիրված ծառ, այն հաճախ տնկվել է գերեզմանների վրա և ըստ այդմ՝

²⁰ Բ է ն ս է, *Բուլանդիս կամ Հարք գառառ*, ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 39:

²¹ Գ. Հ ա լ ա ջ յ ա ն, *Դերսիմի հայերի ազգագրությունը*, մ. Ա. ՀԱԲ, սյր. 5, Եր., 1973, էջ 138:

²² Ղ. Ա լ ի շ ա ն, *նշվ. աշխ.*, էջ 75:

²³ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն, *Վարանդա*.- ԱՀ, գ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 203 (տես նաև՝ Ե. Լ ա յ ա յ ա ն, *Երկեր*, հ. 2, Եր., 1988, էջ 10-202), Վ. Բ դ ղ յ ա ն, *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Եր., 1972, էջ 486, *Е.Вейденбаум, Священные рощи и деревья у кавказских народов, ИКОРГО (այստ.՝ Известия Кавказского отдела Российского географического общества)*, т. 5, 1878, 3, էջ 161:

²⁴ *Евр. К а р о в*, *նշվ. աշխ.*, էջ 317-318 (ըստ Ն. Մ ա ռ ի): Հմմտ.՝ ի հակադրություն այլ ժողովուրդների, որոնցում նման դեպքերում «մեղավոր» ծառը կտրել են: Այսպես Հարավային Ասիայում, եթե մարդը ծառից ընկնելով մահացել է, նրա հարազատները որպես փոխհատուցում ծառը կտրել են և վերածել տաշեղների (տես՝ Յ. Թ չ չ լ օր, *Первобытная культура*, т. 1, С П Б, 1896, էջ 254-255), Հարավային Ամերիկայի հնդկացիները, եթե մարդը ծառից ընկնելով մահացել է, սպա հատուկ ծեսերով ու արարողություններով կտրել են ծառը, հունական դատարանը դատի է ենթարկել մարդու մահվան մեջ մեղավոր քարը կամ փայտի կտորը, և դրանք հրապարակայնորեն նետվել են երկրի սահմաններից դուրս (տես՝ *Ю. Липс, Происхождение вещей. Из истории культуры человечества*, М., 1954, стр 361, 362)

համարվել չարագուշակ ծառ²⁵: Ըստ Թեոֆրաստի, հնարավոր է, որ Հունաստանում շատ տարածված գայլուկաբոխի ծառը (կենուն շատ մման) համարվել է դժբախտության բերող, խորհուրդ չեն տվել այն տուն տանել: Այնտեղ, որտեղ աճում է այդ ծառը, դժվարությամբ են ծնվում և դժվար են մեռնում²⁶:

Այնուամենայնիվ, պատմագագազրական նյութի հավաստմամբ, հայոց, ինչպես նաև այլ ժողովուրդների մեջ հիմնականում դիտվել է ծառերի սրբացում, երկրպագում, դրանց զոհաբերությունների մատուցում, դրանցից երկնչում, և, տակավին խոր հնադարից, որոշակի պատկերացումներ են ձևավորվել «սուրբ», սրբացված ծառերի անձեռնմխելիության առումով, որի արձագանքները հայոց մեջ պահպանվել են ընդհուպ XIX-XXդդ.²⁷: Բազմաթիվ ավանդություններ են պահպանվել մման ծառերի կտրման արգելքի առումով, ըստ որոնց՝ «սուրբ» ծառը կտրողը կամ քեկուզ դրանից մի ճյուղ կամ տերև պոկողը խստագույնս պատժվել է՝ կուրացել է, դիվահարվել, ձախորդությունների հանդիպել, հիվանդացել և նույնիսկ մահացել է, իսկ նրա սերունդը ոչնչացել է, ընդ որում՝ արգելվել է նույնիսկ թափված չոր ճյուղերը հավաքել որպես վառելափայտ²⁸:

Ուշագրավ է, որ հայոց մեջ ծառ կտրողը որոշակի պատժի է արժանացել նաև օրենքով, և այն արտացոլում է գտել դատաստանագրքերում: Այսպես, ըստ Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի, ... սատանայի դրդմամբ ծառ կտրողին պետք էր դատել, և պատիժն այսպիսին է եղել՝ պետք է հաշվել, թե ծառը քանի տարի բերք չի տա, և այդ ամբողջ արժեքը գանձել կտրողից²⁹: Ըստ Մմբատ Մպարապետի Դատաստանագրքի, ... եթե մեկը կտրեր ուրիշին պատկանող պտղատու ծառը, ապա տուժողի այգում պետք է տնկեր մի մատղաշ ծառ և խնամեր ու մշակեր այնքան, մինչև ծառը հասներ կտրածի տարիքին³⁰: Ըստ ավանդության, Ծննդոց անտառից քեկուզ մի ծառ կտրողը Երվանդ արքայի հրամանով մետվել է հանցանագ խուց... և մեկ տարով զրկվել հաց ստանալու իրավունքից՝ «ծառը բնության համար նույնն է, ինչ մարդու համար հացը» մտայնությամբ³¹:

Այնուամենայնիվ, հայոց մեջ սուրբ համարվող ծառերից, հատկապես փոշնուց պահպանակ-դաղրդաններ, նաև՝ որոշակի առարկաներ են պատրաստվել (օր., արորի լուծը կամ գոնե սամինները), որոնք կոչված են եղել պահպանելու չար ուժերի, «չար աչքի» ազդեցությունից³²: Ըստ երևույթի, «սուրբ» ծառեր կամ դրանցից ճյուղեր կտրելիս անցյալում արարողություններ, ծիսակատարություններ ու զոհաբերություններ են արվել, աղոթքներ ասվել, որոնք ժողովրդի հիշողության մեջ չեն պահպանվել³³:

Ազգագրական նյութի հավաստմամբ՝ «սուրբ» ծառերի ու պուրակների անձեռնմխելիության գաղափարը դիտվել է երկրագնդի տարբեր ժողովուրդների մեջ՝ հիվանդությունների, ձախորդությունների, մահվան սպառնալիքով արգելվել է դրանք

²⁵ *Ф е о ф р а с т, Исследование о растениях, пер. с древнегреческого, Л., 1951, стр 410:*

²⁶ *Անդ, էջ 96:*

²⁷ *Ա.Ս.Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 48, ԳԱՆ-81, տ. I, III-IV, ԳԱՆ-83, տ. II, V-VI, ԳԱՆ-86, տ. I-III, V-VI:*

²⁸ *Ե.Լ.Վալայան, Բողոքաբանական.- ԱՀ, գ. 10, Թիֆլիս, 1903, էջ 186, Գանձակի գառառ.- ԱՀ, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 335-337(տես նաև՝ Ե.Վալայան, Երկեր, հ. 2, էջ 203-487), Վասպուրական.- ԱՀ, գ. 25, Թիֆլիս, 1913, էջ 38, 40, Վարանդա.- ԱՀ, գ. Բ, էջ 198; Բենսե, Բուլանդի կամ Հարթ գառառ.- ԱՀ, գ. 2, էջ 39:*

²⁹ *Հայկ Խաչատրյան, Մոսկոյ անտառ, Եր., 1988, էջ 221:*

³⁰ *Անդ, էջ 220:*

³¹ *Հայկ Խաչատրյան, Հայաստանում, Եր., 1984, էջ 41:*

³² *ԳԱՆ-81, տ. I-IV, ԳԱՆ-83, տ. I-VI, ԳԱՆ-86, տ. I-VI:*

³³ *ԳԱՆ-81, տ. I-IV, ԳԱՆ-83, տ. I-VI, ԳԱՆ-86, տ. I-VI: Հմմտ. Մշո աշխարհում, հատկապես ս. Կարապետի վանքի շուրջը հաճախ հանդիպող «լօշտակ անունով բոյս մը» ... ամենայն հիվանդությունների բուժիչ է, «որոյ արմատը մարդանման կը համբաւեն... այս արմատը հանկերու համար յատուկ աղոթք մը ունին. և թէ՛ երբ կը կտրեն իր միս կտորներէն, սահագին ձայնով կը ճշայ. ու մը կամ հաւ մը կը կապեն այդ մարդարմատի, որպէս զի երբ ճշայ՝ այն ուր կամ հաւը անոր ձայնին գոհ լինի. եթէ այդ հնարը չլինի, արմատ հանող մարդը պիտի մեռնի».- Գ. Մրտանձտեսնց, Գրոց ու Բրոց եւ Դաւիթ կամ Միերի դոռ, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 32:*

կտրել կամ դրանցից ճյուղեր ու տերևներ պոկել: Թե ինչ մեծ տեղ է տրվել ծառերի պաշտամունքին, կարելի է դատել այն պատժի դաժանությունից, որին գերմանների օրենքով ենթակա եղել ամեն ոք, ով կհամարձակվեր պոկել կանգուն ծառի կեղևը³⁴, ընդ որում, ըստ ժողովրդական հավատալիքների, դրանց կտրման դեպքում ոչ միայն կտրողը կամ նրա սերունդն է պատժվել, այլ նաև կարող էին առաջանալ տարերային աղետներ՝ ամպրոպ, կարկուտ, ջրհեղեղ և այլն:

Կովկասյան որոշ ժողովուրդների մեջ արգելվել է նույնիսկ նման «սուրբ» պուրակներ մտնելը, բացի տոն օրերից կամ տվյալ սրբին նվիրված տոներից, անձեռնմխելի են համարվել նաև նման պուրակներում կամանտառներում գտնված կենդանիները, ինչպես նաև՝ այնտեղ ապաստանած հանցագործները³⁵, ըստ երևույթին այն մտայնությամբ, որ «սուրբ» պուրակներն իրենց անձեռնմխելիությունը հաղորդել են այդտեղ հովանավորություն փնտրող մարդկանց:

Այնուամենայնիվ, որոշակի տոների ու արարողությունների ժամանակ կտրվել են սրբացված ծառերը զանազան ծիսակատարություններով՝ նախապես մոմեր վառելով, զոհեր մատուցելով (ծառը կտրելու ծիսական թողություն):

Հայոց մեջ հնուց ի վեր, ըստ ժողովրդական հավատալիքների, «սուրբ» ծառերն օժտված են եղել որոշակի հատկություններով, մի կողմից՝ պտղաբերելու ունակություն հաղորդելու և բուժիչ, մյուս կողմից՝ չար ուժերի, «չար աչքի» ազդեցությունից, զանազան անհաջողություններից ու ձախարհություններից պահպանելու օժտվածությամբ: Սրբազան ծառերի հետ կապված պտղաբերության պաշտամունքի արձագանքները պահպանվել են ընդհուպ XIX-XXդդ. Հայաստանի տարբեր պատմագագազրական մարզերում, որոնցում զանազան ծեսերով ու արարողություններով, հմայական միջոցներով աշխատել են ապահովել պտղաբերությունը: Այդ մտայնությամբ նման ծառերին ուխտ են գնացել, մատաղ արել, մոմ վառել, կանաչ-կարմիր թելեր կամ հագուստի որոշ մաս կապելայդ ծառերից³⁶:

Պտղաբերելու ակնկալիքով, Հայաստանի որոշ շրջաններում ամուլ կանայք իրենց գոտիներն են կապել ծառի բնին կամ ծառի բնի և ճյուղերի միջև գոյացած անցքով երեք անգամ անցել են և կամ՝ ծառերի ճյուղերից ճոճք են կապել, տիկնիկ դրել մեջն ու օրորել³⁷ և այլն:

Պտղաբերության պաշտամունքի հետ սերտորեն կապված է հայոց մեջ ամենուրեք հարսանյաց ծիսակատարության ժամանակ հանդես եկող հարսանեկան ծառը (ուրց, ուռք, նուրձ, փոփխ), որը երիտասարդ զույգերի պտղաբերության ծիսահմայական խորհուրդ է պարունակել: Հայաստանի տարբեր պատմագագազրական մարզերում ուշագրավ սովորույթ է դիտարկվել՝ ծառերի բերքատվությունը խթանելու նպատակով դիմել են շատ հետաքրքիր ծեսի՝ կացնով հարձակում են գործել պտուղ չտվող ծառի վրա՝ կտրելու սպառնալիքով (հատկապես Մեծ Պասի Ավագ չորեքշաբթի օրը, Ամանորի գիշերը, Ծաղկազարդին)՝ անպտուղ ծառի պտղավորման ակնկալիքով³⁸: Հայոց մեջ ամենուրեք դիտվող այս ծեսում պտղաբերության հետ առնչվող նույն մտայնությունն է դիտվել՝ ծիսահմայական եղանակներով ապահովելու ծառի պտղաբերությունը, խթանելու բերքատվությունը, ընդ որում, հայոց մեջ այնքան մեծ է եղել հավատն այդ առումով, որ նույնիսկ բազմաթիվ ավանդություններ են պահպանվել նման ծեսից հետո անպտուղ ծառերի պտղավորման մասին: Ուշագրավ է, որ այս սովորույթը դիտվել է

³⁴ Ջ.Ֆրեդերիկ, *Աշխ., էջ 136*:

³⁵ *Е.В. е й д е н б а у м, Աշխ., էջ 165-167, Кс.Главани, Описание Черкесии.- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այս՝ СМОМПК), вып. 17, Тифлис, 1893, стр 157*:

³⁶ *ԴԱՆ-81, տ. I, III, ԴԱՆ-83, տ. I, III-IV, VI, ԴԱՆ-86, տ. I-IV, VI*:

³⁷ *Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Տղաբերի սովորությունների զարգացումը հայոց մեջ.- Տեղեկագիր ՀԱՄՀ ԳԱ գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Եր., 1931, թիվ 5, էջ 123, Նույնը, Բորչալուի գաւառ.- ԱՀ, գ. 10, էջ 185*:

³⁸ *Մ. Լ ի ս ի ց յ ա ն, Չանգեզուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 272; Ե. Լ ա լ ա յ ա ն, Չանգեզուր.- ԱՀ, գ. Դ, թիվ 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 110, Վարանդա.- ԱՀ, գ. Բ, էջ 243, Գանձակի գաւառ.- ԱՀ, գ. 2, էջ 335, Զ.Մուրադեանց, Հանձեղի հայեր, էջ 157*:

նաև տարբեր էթնիկական հանրությունների մեջ՝ Կովկասում, եվրոպական շատ ժողովուրդների մեջ, Ճապոնիայում, մալայացիների մեջ և այլուր, նույն մտայնությամբ՝ ծիսա-հմայական տարբեր եղանակներով նպաստելու ծառերի պտղավորմանն ու բերքատվությանը: Ըստ ժողովրդական հավատալիքների, «սուրբ» ծառերն օժտված են եղել նաև զանազան հիվանդություններ բուժելու հատկությամբ, հավատք, որ հայոց մեջ դիտվել է ամենուրեք, ընդ որում, որոշ ծառերին վերագրվել է միայն մեկ, որոշակի հիվանդություն, մյուսներին՝ ամենայն հիվանդություններ բուժելու հատկություն³⁹: Հետագայում, արդեն քրիստոնեական վերաիմաստավորմամբ, բուժիչ զորությունը հիմնականում վերագրվել է տվյալ սրբավայրին՝ «խաչ»-ին, թեպետ սրբավայրերի մերձակայքի ծառերը դարձյալ «սուրբ» և անձեռնմխելի են համարվել⁴⁰:

Հայոց մեջ հավատք էր ստեղծվել նաև, որ «սուրբ» ծառերի միջոցով կարող են ձեռքբազատվել ամենատարբեր փորձություններից, նման ծառերին զոհաբերություններ անելով կարող են կանխվել աղետները (երաշտ, կարկտահարություն, հեղեղ, մորեխ և այլն), կարող են անձրև կամ արև հայցել և այլն: Ընդ որում, այն հավատով, որ նման ծառերն իրենց «սրբությունը» պահպանել են նաև չորանալուց հետո, պաշտվել են նույնիսկ տապալվածները, դրանց մոտ մոտ են վառել, աղոթել, բների փտած փռշիմ ջրի մեջ լուծելով, խմեցրել են հիվանդներին՝ ապաքինման ակնկալիքով⁴¹:

Ծառերի պաշտամունքի վկայություն է այն երևույթը, որ դրանց աշխատել են պահպանել «չար աչքի», չար ուժերի ազդեցությունից, ուստի պտղատու ծառերին զանազան աչքահույունքներ են կախել⁴²:

Ծառերի պաշտամունքն արտահայտություն է գտել ժողովրդական որոշ տոներում՝ Նավասարդ, Տյառնընդառաջ, Ծաղկազարդ, Համբարձում՝ կապված բնության զարթոնքի, պտղաբերության, սերմի, պտղի, բերքի և ընդհանրապես կյանքի գաղափարի հետ՝ հետագայում արդեն քրիստոնեական վերաիմաստավորմամբ: Այսպես, Տյառնընդառաջին, որը բնության զարթոնքի տոն է համարվել, ծիսա-հմայական զանազան արարողություններով աշխատել են ապահովել բերքատվությունը, առատությունն ու հաջողությունը ողջ տարվա ընթացքում: Այդ նպատակով Տյառնընդառաջին վառվող խարույկի խամձողները, որոնց սրբազան զորություն է վերագրվել, դրվել են տան տարբեր մասերում, խարույկի մոխիրը գարնանը շաղ են տվել արտերում, ջրի մեջ լուծելով խմեցրել են հիվանդներին և այլն⁴³:

Ծաղկազարդի՝ բնության, զարման զարթոնքին նվիրված տոնակատարության ծիսական արարողություններում ողջ հայոց աշխարհում խորհրդանշական ծառ է եղել ուռենին, ամենուրեք օրհնվել են ուռենու նորաբողբոջ ճյուղերը (միայն Կիլիկիայում եկեղեցի են զննացել ձիթենու ճյուղերով): Ուռենու օրհնված ճյուղերով զարդարել են տները, դրանք դրել են հացահատիկի շտեմարանի մեջ, կախել խնցու վրա և այլն՝ առատության ակնկալիքով⁴⁴: Եվ ընդհանրապես, հայոց մեջ ժողովրդական տարբեր տոնակատարությունները մշտապես ուղեկցվել են կանաչ ծառերով, ճյուղերով, ծաղիկներով, որոնք առատության, հաջողության, երջանկության խորհրդանշաններ են համարվել:

³⁹ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն, Վասպուրական.- ԱՀ, գ. 25, էջ 287, Վարանդա.- ԱՀ, գ. Բ, էջ 201, Գանձակի գաւառ, էջ 354, Նոր-Բայազետի գաւառ.- ԱՀ, գ. 17, թիվ 1, Թիֆլիս, 1908, էջ 124:

⁴⁰ ԳԱՆ-81, տ. I-IV, ԳԱՆ-83, տ. I-VI, ԳԱՆ-86, տ. I-VI:

⁴¹ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն, Բորչալուի գաւառ.- ԱՀ, գ. 10, էջ 186, Գանձակի գաւառ.- ԱՀ, գ. 2, էջ 336, Վարանդա.- ԱՀ, գ. Բ, էջ 174, ԳԱՆ-83, տ. I-IV, VI, ԳԱՆ-86, տ. I, III, VI:

⁴² Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն, Վասպուրական.- ԱՀ, գ. 26, Թիֆլիս, 1916, էջ 201, А.Израелян, Армянские бусы-обереги XIX-нач. XXв.- ԱՀՊՊԹ, հ. 7, Եր. 1981, էջ 99, ԳԱՆ-83, տ. IV, VI, ԳԱՆ-86, տ. II, IV-VI:

⁴³ Գ. Ս ր ո լ ա ն ձ տ ե ա ն ց, Մանանա, Կ. Պոլիս, 1876, էջ 108-109, Ս. Լիսիցյան, Լեռնային Գարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ).- ՀԱԲ, սր. 12, Եր., 1981, էջ 70 (տես նաև՝ Ս. Лисицян, Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк, Ер., 1992), Վ.Բրդյան, նշվ. աշխ., էջ 487:

⁴⁴ Ե. Լ ա լ ա յ ե ա ն, Չանգեզուր.- ԱՀ, գ. Դ, թիվ 2, էջ 109, Չաւախք, ԱՀ, գ. Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 269 (տես նաև՝ Երկեր, հ. 1, Եր., 1983, էջ 33-412), Վարանդա.- ԱՀ, գ. Գ, թիվ 1, Թիֆլիս, 1898, էջ 344-345, Բորչալուի գաւառ.- ԱՀ, գ. 10, էջ 260:

Հայկական լեռնաշխարհում բուսական աշխարհի, մասնավորապես ծառերի պաշտամունքն արտացոլում է գտել ժայռապատկերներում, ինչպես նաև մշակութային տարրեր շերտերից հայտնաբերված նյութական մշակույթի հուշարձաններում՝ Բիայնայի (Ուրարտու) տարածքից հայտնաբերված կնիքների, խեցեղենի, բրոնզե գոտիների, սաղավարտների, ռազմականքերի և այլնի վրա՝ կենաց ծառերի պատկերներով, հիմնականում ոճավորված: Կենաց ծառերի պատկերներ են հանդիպում միջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանների, խաչքարերի, գրակալների, հայկական գորգերի ու կարպետների վրա, մանրանկարչության մեջ և այլուր՝ որպես կյանքի, պտղաբերության, առատության խորհրդանիշ:

Հայոց մեջ բուսականության պաշտամունքի հետ կապված սովորույթներն ու ծեսերը, անցնելով զարգացման երկարատև ուղի, դարերի ընթացքում որոշակիորեն վերափոխվելով ձևի ու բովանդակության առումով, քրիստոնեական ծիսակարգի ազդեցությամբ վերահիմաստավորվելով, այս կամ այն տարբերակներով պահպանվել են ընդհուպ XIX-XX դդ., մինչև մեր օրերը: Հայաստանի տարբեր պատմագագազրական մարզերում մինչ օրս էլ կարելի է հանդիպել խաչքարի, մատուռի, եկեղեցու շրջակայքում լաթերով ծածկված բազմաթիվ ծառեր, որոնց մոտ մոմ են վառում, աղոթում, դրանց զոհեր են մատուցում՝ հիվանդություններից ապաքինվելու, հաջողության ակնկալիքով⁴⁵: Ծառապաշտության վերապրուկ է նաև տարեմտի տոնին տները կանաչ ծառերով զարդարելու սովորույթը, որը բազում տարբերակներով հաղիպում է աշխարհի տարբեր ժողովուրդների մեջ:

Եվ, ինչպես դեռևս հին հույներն էին կարծում, թե մարդիկ, որոնք ծառեր են խնամում, վայելում են Դրիասների՝ ծառերի հովանավոր նիմփաների հատուկ հովանավորությունը⁴⁶, այսօր էլ բուսականության դերն ու նշանակությունը մարդկանց կյանքում ամենևին չի նվազել, և իզուր չէ ժողովրդի մեջ ասվում, որ եթե դու թեկուզ մեկ ծառ ես տնկել կյանքում, ապա կյանքդ իզուր չի անցել:

КУЛЬТ ДЕРЕВЬЕВ В СИСТЕМЕ АРМЯНСКИХ ВЕРОВАНИЙ

-----*Резюме* -----

-----*А. Саркисян* -----

С древних времен у армян сформировались определенные верования, относящиеся к растительному миру и, в частности, к деревьям. Дереву поклонялись, его почитали как символ плодородия, изобилия, весеннего пробуждения, символ жизни, что и нашло свое отражение в различных народных ритуалах и обычаях.

Эти ритуалы и обычаи, пройдя длинный путь развития, претерпев на протяжении веков различные трансформации формы и смысла, переосмысливаясь под воздействием христианского вероисповедания, в той или иной вариации сохранились до наших дней.

В разных историко-этнографических регионах близ хачкаров, храмов и церквей и сегодня можно увидеть деревья, покрытые кусочками ткани, у которых ставят свечи, молятся, им приносят жертву во избавление от болезней и напастей, с надеждой на оплодотворение и всякую благодать.

⁴⁵ *Մ.Մ Ս թ գ ու յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 47-48, ԳՄԵ-81, տ. I-IV, ԳՄԵ-83, տ. I-VI, ԳՄԵ-86, տ. I-VI:*

⁴⁶ *Մ.Բ ռ յ վ ի ն ն ի կ, Մ.Կ ռ գ ա ն ուրիշն., Դիցարանական քառաբան, Եր, 1985, էջ 65-66:*